

В.М.Тарасевич, д-р екон. наук
Національна металургійна академія України

ПРО ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ ВИМІРЮВАННЯ СВІТОВОЇ КРИЗИ

Сучасну світову кризу розглянуто з позицій вичерпання католицько-протестантською цивілізацією власних духовних ресурсів економічного лідерства й експансії. Економічний розвиток України пов'язаний із зміцненням її православної цивілізаційної ідентичності та перетворенням на один із нових інституційних центрів формування Великої Європи і Великої Євразії.

"Подивися на себе з боку" – іноді радять тому, хто поводить себе неадекватно умовам або ситуації. На тлі світової кризи й учені-економісти, й економічна наука виглядають не найкраще, а їх рецепти не завжди відповідають складності проблем і особливостям конкретних ситуацій. Останні тому і складні, і особливі, що аж ніяк не є "лише" економічними. Настав час ученим-економістам поглянути на економіку і свої думки про неї з боку, а ще краще – з різних боків. Про що йдеться?

У дискусіях про світову кризу, її причини, особливості, ознаки, наслідки цілком резонно домінує економічна тематика. Як правило, кризу уявляють здебільшого стандартною, а тому і цілком з'ясовною в термінах ортодоксальних міркувань про економічний цикл, провали ринку, роль регуляторів, ремонт інститутів тощо. Навіть осмислення її особливостей – здуття "пузиря" деривативів, підступність сек'ютеризації, перколяції фінансового ринку тощо – не виходить за звичні рамки. Не зменшуючи значущості власне економічного змісту дискусії, слід відзначити, що визнаний і обговорюваний дискусантами глобальний характер кризи поки залишає в тіні її глобальний і цивілізаційний контекст.

Так, з позицій неомарксизму однією з головних причин кризи слід вважати суперечність, що різко загострилася і не має адекватних форм руху, між усупільненням, яке дедалі більше глобалізується, і відповідним міжнародно-суспільним характером виробництва, з одного боку, і корпоративно-капіталістичними формами привласнення його результатів – з іншого. У зв'язку з цим очевидно є криза глобального управління взагалі та регулювання глобальної економіки зокрема. Але хіба в існуючому світовому цивілізаційному устрої могли виникнути інша економічна глобалізація й інше глобальне управління і регулювання? Риторичне питання.

Концепції біполярного й однополярного світу, центру і периферії, світ – економік, зіткнення цивілізацій і т. д. сприяли відчутному посиленню інтересу вчених-економістів до цивілізаційної проблематики. Проте, за рідкісними винятками, останню, як і раніше, виносять за рамки економічного дискурсу. Нижченаведені нотатки подають погляд економіста на кри-

зову економіку "з боку" цивілізаційного устрою світу і не претендують на щось більше.

Про економічну глобалізацію й економіку цивілізацій

Найважливішими складовими й акторами сучасної глобальної економіки є не лише національні економіки, ТНК, а й *економіки цивілізацій*. Оскільки цивілізації включають центральні та периферійні регіони, то, як правило, інституційно вони репрезентовані й окремими державами, і менш солідарними міждержавними утвореннями. Відомим винятком є лише західна – католицько-протестантська цивілізація¹, що зуміла не тільки додати таким утворенням, як ЄС, НАТО, МВФ, МБРР, високий рівень солідарності, іманентні саме їй, а не іншим цивілізаціям, риси, але і використовувати їх сукупну силу для цивілізаційної експансії.

У діалозі з іншими цивілізаціями домінуючими для неї стали ідеологема вибраності, винятковості та вищості, економічний і військово-політичний диктат, курс на активну вестернізацію – спроба перетворення інших цивілізацій за своїм образом і подобою та на свою користь. Невідповідність між її споживчими потребами і ресурсними можливостями виживання населення незахідного світу, між ареалами її експансіоністських устремлінь і органічного існування інших цивілізацій на розі тисячоліть набула нових *антагоністичних* форм: тероризм, екстремізм, загострення таких глобальних проблем, як злидні та голод.

Сучасна економічна криза – це, перш за все, криза глобалізованої економіки західної – католицько-протестантської цивілізації, а також *свідчення загострення кризових процесів у самій західній цивілізації*. Глобальна експансія західного корпоративно-олігархічного капіталу, прагнення до наживи, незважаючи на моральні та правові норми країн, які приймають, обернулися фундаментальними порушеннями балансу капіталізації та соціалізації на самому Заході. Колись кинутий бумеранг повернувся. Претензії глобального капіталу на тотальне підпорядкування економіки знань і експлуатацію творчої праці виявилися надмірними, а рівень маркетизації суспільства – загрозливим. На цьому тлі невинно стали чи не домінуючими такі форми асоціалізації, як примітивний споживчий речизм, рафінований утилітаризм, псевдоелітаризм, маскультура, бездуховність, андерграунд тощо. І хоча вказані процеси меншою мірою властиві європейському ареалу західної цивілізації, ніж північноамериканському, очевидним є їх економічний і цивілізаційний деструктивізм, глобальна токсичність. Недивно, що західний спосіб життя стає дедалі менш привабливим для більшості населення незахідного світу, а його претензії на універсальність – дедалі менш легітимними. Дедалі очевиднішими стають ознаки *вичерпання Заходом власних цивілізаційних ресурсів*, передусім, духовних і соціальних, світового *економічного лідерства*. Таке лідерство цивілізації з аж ніяк не одужуючим духом – явище неусталене і тимчасове.

¹ Строго говорячи, *християнська цивілізація* є суперечливою єдністю двох *субцивілізацій* – західної – католицько-протестантської, та східної – православно-євразійської. Найменування східної субцивілізації як православно-євразійської покликане підкреслити її православно домінуючу, а також багатонаціональність і поліконфесійність, наявність важливих ісламських і буддистських регіонів.

Подальші військово-політичні заходи для його утримання можуть лише посилити міжцивілізаційні конфлікти. Претензії ж на світове політичне і культурне лідерство виглядають ледь не ефемерними.

Цивілізаційною відповіддю на виклики експансії Заходу став поступальний розвиток ісламської економіки, конфуціанської та економіки індуїзму. В ісламській економіці зіставні масштаби кризи помітні менше, ніж на Заході. В Індії та Китаї триває економічне зростання. Зрозуміло, це не випадково. Річ не так у незавершеності процесів їх індустріалізації, менш розвинених фінансових ринках, відомих обмеженнях великого капіталу тощо, як у *переважній адекватності вказаних економік їх власним цивілізаційним засадам і досить скромній вестернізації*. Їх видима прозахідна ринково-капіталістична орієнтація не має вводити в оману. В її підвалинах – інші інституційні конструкції, особливі цивілізаційні цінності та імперативи, які багато в чому не ідентичні, а в чомусь протилежні тим світовим стандартам, які задані західною цивілізацією і які вже неадекватні зміненому світу і глобальній економіці. Немає сумнівів у тому, що слідом за зростанням світової значущості економік наполегливі претензії на глобальне визнання своїх цивілізаційно-економічних стандартів пред'являть великі країни Сходу.

Отже, сучасна економічна криза є невід'ємною складовою кризи утвореного глобального світоустрою, західної цивілізації та міжцивілізаційних взаємодій. Вона свідчить *про тупиковий характер абсолютизації та універсалізації інститутів якої-небудь однієї цивілізації*, хай і економічно наймогутнішої, надання їм статусу глобальних. На вагах новітньої історії поки що повного не репрезентований духовний і соціальний потенціал різних цивілізацій. Сучасні інститути глобального управління й економічного регулювання мають бути не лишень економіко-політичними, а й екологічними, соціальними, духовними, не прозахідними, але міжцивілізаційними.

Прозахідна ієрархічна й економіко-центристська модель глобального управління і регулювання, яка довела свою неефективність, має поступитися місцем принципово іншій моделі. В цих умовах Захід опинився перед імперативом приведення своїх ринково-споживчих устремлінь у відповідність із власними цивілізаційними ресурсами, істотного обмеження масштабів експансії. Хоч би як це здається парадоксальним, але саме Захід має не перешкоджати, а сприяти назрілим змінам. Якщо він не стане їх активним актором, то ризикує стати їх об'єктом. Уроки Римської імперії не можна залишати не вивченими. Результативний пошук і формування принципово нової моделі навряд чи є можливими в рамках G 8 або G 20. Потрібні інші формати, зіставні з форматом ООН.

Зараз важко прогнозувати результати дискусій і практичних дій. Можна лише побажати, щоб *нову модель* вирізняли *синархічно-мережевий і універсумний характер*, наявність механізмів паритетного й узгодженого регулювання глобальних універсумних (екологічних, економічних, соціальних, духовних і політичних) процесів, гармонізації глобальних, цивілізаційних, регіональних і національних аспектів сталого розвитку, забезпечення екологічної імперативності та генераційної ефективності глобальної економіки.

Про серединність православно-євразійської цивілізації та її економіку

Характер і масштаби кризи економіки православно-євразійської цивілізації переконливо свідчать про ринково-капіталістичну спрямованість її еволюції та новознайдену економічну циклічність. Проте на цьому тлі велими симптоматичною є така *емпірична правильність*: олігархічно-капіталістичну економіку України спіткав значно глибший промисловий спад (з усіма його наслідками), ніж держкапіталістичні економіки Білорусі, Казахстану і Росії за зіставних масштабів сировинної експортної орієнтації всіх економік, окрім білоруської.

З одного боку, модель олігархічного капіталізму 90-х років минулого століття стала так само руйнівною для російської економіки, як і для української. Зрозуміло, на це вплинув імпорт неадекватних політичних і економічних інститутів, токсичних антидуховних "цінностей". З іншого боку, недалека історія православно-євразійської цивілізації демонструє безперспективність моделі влади-власності, її інститутів і цінностей і в імперському, і в радянському варіантах. Перша модель небезпідставно асоціюється з ліберально-ринковою економікою Заходу, передусім США і Великої Британії, друга – з традиціоналістсько-ринковою економікою Сходу. Але наша, православно-євразійська, цивілізація не є ні власне Заходом, ні власне Сходом. Деякі слов'янофіли, вітчизняні релігійні філософи називали її *Східно-Заходом* і були не далекими від істини.

На мій погляд, причини вікових економічних неуспіхів нашої цивілізації слід шукати в *неадекватності її економічної організації фундаментальним цивілізаційним засадам*. Утім, не лише її економічна, але і соціальна, політична організація нерідко формувалися за західними або східними зразками. Своєю чергою, вказана неадекватність є породженням *незавершених процесів цивілізаційної самоідентифікації, колективного усвідомлення народами, що її складають, її серединності, середнього шляху*.

Про що йдеться? Східні цивілізації сивої старовини, середньовіччя і наших днів багато в чому є унікальними. Але їхній особливий колорит та ідентичність, спільність і спадкоємність, своєрідність міжцивілізаційних зв'язків утворюють основи особливого сплаву – східного **типу** еволюції **людства**. **Елементи** західного **типу еволюції людства** присутні й у східних цивілізаціях, і поза ними з якнайдавніших часів, але своєю появою як самостійне утворення на теренах Римської імперії, що розпадалася і не була власне західною, він зобов'язаний справжнім піонерам власне західного шляху – язичницьким північноєвропейським племенам.

Ми є свідками десятого століття експансії Заходу. Особливо інтенсивною вона стає у зв'язку з оволодінням ним знаряддями капіталу і переслідуванням мети переробити світ відповідно до власних інтересів і бажань. Один із найочевидніших результатів експансії – вестернізація східного світу, поява і зміцнення в його надрах західних або прозахідних анклавів. Очевидною є й інша тенденція: вестернізуючи Схід, сам Захід істернізується. В моноліті Заходу вже існують анклав Сходу.

Зіткнення хвиль істернізації та вестернізації породжує безліч інститутів і форм. Залежно від характеру їх виру результати можуть бути аси-

міляційними, симбіотичними, коеволюційними, комунікативними, епігенетичними, але не суто західними або суто східними. Характерні для них змішаність, симбіотичність, перехідність екстенсивно охоплює загальніше поняття "серединність". Не медіаційність як антитеза інверсійності, а саме серединність.

Серединні – гетеродоксні – інститути і форми наявні поряд з ортодоксальними західними і східними в обох типах еволюції людства. Але вони можуть і мають бути подані і як невід'ємні складові особливого, відносно самостійного **серединного, інтеграційного типу еволюції людства**. Вочевидь, як цілісність він почав формуватися в надрах Крито-Мікенської цивілізації, а потім його історичну естафету несли Стародавня Греція, Стародавній Рим, Візантія, спільнослов'янське царство, Київська Русь і далі – православно-євразійська цивілізація із властивими їй державними утвореннями, що змінювали одне одного.

Роль серединного шляху унікальна. За його допомоги і в ньому самому універсум намагається пом'якшити і подолати власну роздвоєність, знайти адекватні собі органічно-інтеграційні форми і таким чином знов самоідентифікуватися, стати самим собою. Очевидно, для цього серединний шлях має стати не менш органічним і динамічним, аніж західний або східний. Падіння Римської імперії, загибель Візантії та Київської Русі, трагічна доля Росії, розпад СРСР, багатовікова роз'єднаність українських земель свідчать про те, що йому властиві домінантна неорганічність, важке визрівання розвинених серединних форм із форм примітивних і неорганічних. Військово-політичні й адміністративно-державні скріпи протосерединних суспільств (зокрема євразійських), навіть освячені релігією й ідеологією, не витримують напруги зіткнень на їх теренах східних і західних хвиль, бо органічні власне серединні форми, хоча і накопичуються, але не є поки що пануючими.

Серединний статус Білорусі, Росії й України закладений у слов'янстві, яке завдяки факту і місцю свого народження в I і II століттях у басейнах Західної Двіни і Вісли стало осереддям і носієм універсумних генів експансії на захід і Схід, Північ і Південь. Уже з самого початку воно опинилося у водоверті східних і західних течій і хвиль. Могутньою рушійною силою історії східних слов'ян і України є неklasична суперечність західних, східних і "ґрунтових" впливів. У різні часи їх домінанти змінювалися, але "ґрунтовість", як власне серединність, хоча і збагачувалася, все ж таки не ставала провідною, повсякчасно захлинаючись у східних або ж західних хвилях.

Чому? Можливо, тому, що терпимість стосовно множинності устроїв життя, вірувань, етнічних традицій і взаємозбагачення на цій основі різних культур все ще не породили досить впливових культурних синтезів і вищої культурної синергії Сходу і Заходу. І тому, що на зміну східнослов'янській інверсійності, на протигагу західній раціоналістичній медіаційності, ще не прийшла нова гармонія не лише віри і знання, але свідомого, несвідомого і підсвідомого начал людської природи і духу. І тому, що народи Білорусі, Росії й України ще не усвідомили себе *об'єднувачами двох світів, складовими серединного світу*, який покликаний стати осереддям, діалектичним синтезом і зняттям хвиль вестернізації й істернізації, адекватним новим глобальним викликом сучасності.

Особливість і складність геоінституційного становища України полягає в тому, що впродовж семи століть її різні землі були *інституційною периферією* для двох могутніх і відмінних один від одного *інституційних центрів*²: західноєвропейського (католицько-протестантського) і російсько-го (східно-православного). В умовах незалежності вона залишається у сфері їх активної, багато в чому відцентрової дії й перебуває перед складним вибором свого майбутнього статусу: інституційної периферії або нового інституційного центру серединного світу.

Треба визнати, що, хоча серединний світ поки що не досяг потужності, порівнянної з західним або східним, на початку нового тисячоліття він усе ж таки заявив про свою спроможність виживання і відродження. На "великій шахівниці" намічені нові конфігурації. Світова економічна криза оголила ймовірні *межі експансії* Заходу, принаймні, в середньотерміновій перспективі. Зрозуміло, це не виключає подальших спроб розчленування православно-євразійської цивілізації й асиміляції її "розколів". Тому принципово важливими є солідарні, узгоджені зусилля держав і народів щодо *консолідації, зміцнення багатолікої єдності "духу і тіла" нашої цивілізації*. Зокрема, потрібні пошук і актуалізація органічних, *серединних* інститутів, які б, *по-перше*, були адекватні особливим "ґрунтовим" інститутам її різних гілок і анклавів; *по-друге*, забезпечували їх компліментарність, співзвуччя і синергію взаємодій; *по-третє*, гармонували з інститутами інших цивілізацій, були, в доброму сенсі, активно експансіоністськими, мали конкурентоздатний адаптаційний потенціал.

Масштаби вестернізації й істернізації мають визначатися умовами зміцнення цивілізаційної ідентичності та потужності. У зв'язку з цим рівно деструктивними уявляються як імперські, так і націоналістичні рецидиви. Взаємне ж сприяння зміцненню суверенітету православно-євразійських держав здатне лише підвищити рівень органічності їх серединних інститутів. Очевидно, час якихось *наддержавних* утворень іще не прийшов, а різні *міждержавні та міжкраїнові* структури бажано створювати лише за умови їх імперативної та не кон'юнктурної затребуваності *кожною* з зацікавлених сторін.

На мій погляд, треба остерігатися сліпого копіювання у творенні *особливих* цивілізаційних інститутів *демократії*. Вони мають житися не так із католицько-протестантських джерел, як віковими традиціями євразійських народів, православ'я та інших євразійських релігій, їх взаємної толерантності та діалогу.

Недоречними уявляються будь-які спроби держав, навіть продиктовані благими намірами, впливати на внутрішньоцерковні процеси, будь то доцентрові або відцентрові. Набагато важливіше сприяти *множенню православної духовності* як головної в сучасних умовах несучої конструкції православно-євразійської цивілізації. Цю конструкцію здатні реально укріпити не дії державних мужів, а слово Боже для *віруючих*, їхнє розуміння особливості форм організації церковного життя в різних країнах як додаткового свідчення єдиносутності та спільності фундаментальних постулатів

² Інституційний центр виступає продуцентом і донором базових цивілізаційних інститутів, інституційна периферія – реципієнтом тих із них, які покликані оформити й укріпити її ведене і залежне становище. Центр – активний суб'єкт інституційної експансії, периферія – її пасивний об'єкт.

православної віри. *Невіруючі* можуть знайти віру. В протилежному разі вони повинні мати вільний доступ до *секуляризованих* інтеграційних інститутів, які б були результатом усвідомлених зусиль громадських організацій, громадян, діячів науки і культури, духовних лідерів і якнайповнішою мірою відповідали змісту цінностей, спільних для різних релігій.

Світовий досвід свідчить, що *економічна єдність* цивілізаційного простору-часу забезпечується не гаслами, а копітким налагодженням розгалуженої виробничої спеціалізації та кооперації, міжрегіональної співпраці, наполегливим просуванням до зони вільної торгівлі і далі – до митного союзу, спільного ринку, економічного і валютного союзу. Вказані інтеграційні зусилля мають, з одного боку, спиратися на власні цивілізаційні ресурси, а з іншого – забезпечувати вищий рівень складності самоорганізації і внутрішніх цивілізаційних взаємодій порівняно із зовнішніми і таким чином нарощувати перевищення експорту економічної ентропії над її імпортом. Важливо повною мірою оцінювати *неоднозначність* низки *позацивілізаційних* інтеграційних зусиль окремих держав. Так, вельми приваблива на перший погляд інтеграція України в ЄС передбачає практично беззаперечне підпорядкування існуючим католицько-протестантським інститутам, сформованим *без участі* України, а тому – загрозу утиску духовної ідентичності й втрати значної частини державного суверенітету.

Навпаки, *внутрішньоцивілізаційна* інтеграція передбачає спільне і рівноправне формування консенсусних інтеграційних інститутів, що значно знижують ризики отримання ролі "молодшого брата". З цивілізаційно-інституційних позицій Україна має унікальний історичний шанс стати *одним із нових інституційних центрів* зміцнення православно-євразійської цивілізації, формування Великої Євразії та Великої Європи як її органічної складової.

Вступ України до ЄС з урахуванням української цивілізаційної ідентичності потребуватиме реформування останнього. За своїм змістом він має стати не лише західноєвропейським. Імовірно, в ЄС розуміють усю складність такого розширення і неоднозначність його наслідків для розвинених країн. Тому і не поспішають. З іншого боку, лише час може показати, чи є СНД для України прийнятним утворенням, але шанси раціональної, вигідної для неї економічної інтеграції з країнами СНД, близькими їй за соціально-економічними і духовними характеристиками, слід використовувати повною мірою. Діалектика така, що ефективна західноєвропейська експансія України неможлива без активної експансії в СНД, без євразійської інтеграції.

Невизначеність, складність і небезпека завдань зміцнення православно-євразійської цивілізації, затвердження її серединності не може зупинити тих, чиї серця завмирають за однієї лише думки про розкол цивілізаційного "духу і тіла". Хіба зупиняли небезпеки наших предків, які сміливо йшли назустріч сонцю, в надриві сил освоюючи неокраї простори, непроглядну тайгу, завітрені степи і крижані води? Вони залишили нам у спадок зігрітий їхнім життями величезний цивілізаційний простір зовсім не для того, щоб ми його втратили!